

tinopolitane (Hamidiye 837 ff. 31—62; Aşir Reis 570 ff. 28 v—58 v și Esat 1998 ff. 26 v—53 v) și unul oxonian (Bodl. I 948 = Hunt 437). Același al-Sijzī a tradus opera lui Abu Mas'har în limba persană.

În limba greacă scrierea a fost tradusă de către un anonim de la sfârșitul secolului al X-lea. Textul grecesc este conservat în trei manuscrise: Parisinus Graecus 2506, scris la începutul secolului XIV de doi copişti; Vaticanus Graecus 191, de la începutul aceluiași secol și Vaticanus Graecus 1066, datînd din secolul XV. Nici unul dintre aceste manuscrise nu cuprinde însă textul integral al operei lui Abu Mas'har.

În secolul XVI, cardinalul Isidor, care se găsea în posesia manuscrisului vatican 191 a făcut o nouă transcriere a textului, aducîndu-i și îmbunătățiri de natură stilistică; versiunea sa, de asemenea incompletă, se păstrează în două manuscrise autografe: Parisinus Graecus 2507 și Vaticanus Graecus 1698.

Traducerea latină este făcută după cea greacă și datează din secolul XIII (probabil din anul 1262). Ea a fost editată de H. Wolf în 1559.

Lucrarea lui Abu Mas'har are o importanță deosebită pentru istoria astrologiei medievale. Ea s-a bucurat de o largă difuziune și a exercitat o influență considerabilă asupra unor spirite mari ca Lorenzo de Medici și Pico della Mirandola, care au avut în minile lor versiunea cardinalului Isidor. La Bizanț opera a fost folosită de anonimul autor al dialogului *Hermippos* (cf. F. Boll și C. Bezold, *Eine arabisch-byzantinische Quelle des Dialogs Hermippos*, Heidelberg, 1912 — unde se editează și un fragment din această lucrare: 1, 7 din ediția Pingree). Pentru studiile clasice este interesant și faptul că prin lucrarea lui Abu Mas'har se reîntorc în lumea de cultură greacă a Bizanțului doctrine astrologice care-și au în parte obârșia în vechea lume grecească. După cum arată David Pingree, substanța cărților arabe de astrologie din vremea primilor califi abbasizi este extrasă din cărțile pahlaviene, pierdute astăzi. Iar astrologia persană, care a înflorit în vremea imperiului sassanid, datorează mult nu numai doctrinelor indiene și iranice, ci și astrologiei grecești.

Pentru stabilirea textului acestei prime ediții critice integrale a versiunii grecești, David Pingree a folosit, alături de manuscrisele grecești amintite, traducerea latină și textul arab al codicelui Escorialensis 917. Aparatul critic înregistrează lecțiunile variate din codicele parisin și din cele două vaticane, toate schimbările operate de cardinalul Isidor, lecțiunile mai însemnate ale versiunii latine precum și acele lecțiuni din textul arab care le confirmă pe cele ale autorului ediției de față sau care pun în evidență greșelile de traducere ale anonimului bizantin.

Stăpînind în egală măsură domeniul filologiei orientale și pe cel al filologiei clasice, David Pingree se arată la fel de versat în problemele dificile ale istoriei unei științe oculte, greu accesibilă cercetătorului modern. Consemnînd apariția acestei cărți nu ne-am putut îngădui mai mult decît să încercăm a reda, într-o formă succintă, datele esențiale de natură filologică și istorică ale contribuției închise în paginile ei.

Nicolae-Șerban Tanașoca

L. ANNAEI SENECAE *Operum moralium concordantia* P. Grimal cura edita, Paris, Presses Universitaires de France. Fasc. IV, *De prouidentia*, 1969, 126 p. (Travaux de l'Institut d'Études Latines, fascicule 4)¹.

Concordanța la *De prouidentia*, a patra din seria care va cuprinde întreaga operă a lui Seneca, este alcătuită, în mare, după sistemul definitivat o dată cu apariția celei de a doua fas-

¹ În *Praefatio* ni se spune că fișarea materialului a fost întreprinsă de către S. Barthélémy (p. 7).

cicule (*De constantia sapientis, ib.*, 1966). Fără a reexamina toate principiile pe care le urmează aceste concordante (v. StCl, IX, 1967, p. 320–321), vom lua în discuție câteva detalii ale stabilirii lemmelor, ținând seama de existența variantelor fonetice și morfologice.

Față de fasciculele anterioare constatăm apariția unor noi moduri de notare, care, la un loc, ne arată că în redactarea diferitelor *lemmata* s-a tins spre includerea tuturor variantelor pe care le conțin dicționarele generale (de ex. *affero/adfero, honor/honos, peperci/parsi* etc.). Aplicarea acestui procedeu la un instrument de lucru care nu privește decât o singură operă a unui autor nu ni se pare adecvată, de vreme ce, în mod sistematic, a doua formă înregistrată în lemmă nu este atestată în text.

Desigur că în cazul prefixelor (*affero/adfero, afflatus/adflatus* etc.) dubletele pot fi considerate utile; totuși, dat fiind că în fasciculele precedente nu s-a procedat astfel, ne întrebăm dacă n-ar fi fost o inovație mai fericită introducerea unor trimiteri de la forma neatestată la cea existentă în text (de ex. *adflatus* v. *afflatus*).

În alte cazuri stabilirea cuprurilor este și mai puțin justificată: față de *honor*², *honos* era în această epocă o formă învechită (cf. Quintilian, *Inst. Or.*, I, 4, 13), preferată de poeți (cf. Servius, *Aen.*, I, 253). Pot fi *uertex* și *uortex* unite sub o singură rubrică? Chiar în ipoteza unui răspuns afirmativ, *uortex*, care nu apare în text, nu era necesar să fie menționat³.

Încărcarea multor lemme ale verbelor prin variante de perfect sau de supin putea fi evitată fie prin luarea formei din text (*audii* și nu *audiui, uulsi* și nu *uelli*), fie prin selectarea provizorie a formei curente în această perioadă (*abscondi* și nu *abscondidi, peperci* și nu *parsi*).

Dat fiind că Seneca nu întrebuințează decât varianta *millia*, ne pare inutilă amintirea lui *millia*; dorința de a da lemme cît mai cuprinzătoare a dus chiar și la postularea unui *iacitum*, deși, după știința noastră, există o singură atestare pentru un *iaciturus*, ca inovație izolată a lui Statius (*Theb.*, 7, 777)⁴.

Vom repeta totuși că nu ni se pare fericită folosirea tipului *libens, ens, sapiens, ens* și chiar *par, par* pentru prezentarea adjectivelor cu o singură terminație. Redarea prin *sapiens, entis* sau *par, paris*, însoțită de specificarea categoriei gramaticale, ar respecta mai mult uzul curent⁵.

Judecînd după texte, *paenitelo* și *pudet* erau formele literare obișnuite în vremea lui Seneca; ele nu aveau, deci, de ce să fie înscrise sub *paeniteo* și *pudeo*, căci statutul lor este similar cu acela al lui *libet*. *Cooperunt* (IV, 15) se află înregistrat sub lemma *coepio, coepi, ere*, deși ultiima atestare a prezentului o avem dinainte de epoca lui Cicero. Menționăm, în sfîrșit, existența unui titlu *horrendus* pe lângă rubrica lui *horreo* cu toate că, de exemplu, *faciendus* sau *ferendus* nu apar separat⁶.

Ar fi nedrept să nu spunem, în încheiere, că o parte dintre detaliile semnalate, care ne par a fi neajunsuri din punctul de vedere al unei concordante parțiale, pot constitui tot altele avantaje sub raportul unirii tuturor fasciculelor într-o concordanță generală a operei lui Seneca: lemmele mai cuprinzătoare, chiar dacă respectă în mai mică măsură uzul fiecărui

² *Honor* apare în mod explicit — ca formă de nominativ — în *Ad Helu.* 13,5; cf. și TLL, VI, 3, col. 2916, 13–50.

³ Pentru *uertex* v. *Ad Marc.* 17,2; 18,4.

⁴ În concordanța la *De constantia sapientis* rubrica este intitulată astfel: *iaceo, iacui, iaciturus, iacere*.

⁵ Ocolită în general, distingerea explicită a formelor apare totuși în cazul lui *eo*: *adu. loci* față de *adu. modi*.

⁶ Semnalăm o inconsecvență ortografică: în timp ce în tot volumul este respectată convenția scrierii cu *u*, pe copertă și pe pagina de titlu apare, în minuscule, forma *providentia*. În tipografie au fost trecute cu vederea următoarele: lemmele *Caesar, ari* și *os, -oris* pentru *Caesar, aris* și *os, oris*; forma *tentanto* în loc de *tentando* (IV, 3); aldinele nu se află la locul lor convențional în cazul lui *deus* (sub *aliquando*, II, 7), *Tib.* (sub *ego*, IV, 4) și *mala* (sub *malum*, IV, 16).

opuscul, oferă o mai mare maniabilitate în unificarea tuturor datelor. Întreprinsă melodic și cu perspectiva întregului material, această muncă își va arăta pe deplin roadele și utilitatea abia la încheierea definitivă a ansamblului; dat fiind ritmul în care înaintează lucrarea, acest moment nu pare a fi prea îndepărtat. În așteptarea lui ne exprimăm din nou satisfacția că vom avea la îndemină un instrument de lucru capabil să ofere o imagine clară nu numai asupra termenilor, ci și asupra variațiilor semnificației pe care le primesc în diferitele contexte la care participă.

D. Slușanschi

CHRISTINE MOHRMANN, *Études sur le latin des chrétiens. Tome III. Latin chrétien et liturgique*. Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1965, 458 p. 8°.

Amplul volum datorat distinsei savante de la Nijmegen reunește articole publicate în revista olandeză „Vigillae Christianae” între 1947 și 1958, consacrate unor probleme, de ansamblu sau de detaliu, ale latinei scriitorilor creștini. După cum se știe, Chr. Mohrmann a închinat majoritatea activității sale fundamentării și aprofundării teoriei, formulate de J. Schrijnen și de d-sa însăși, a caracterului de limbaj special, de grup („Sondersprache”) a latinei creștine.

Prima secțiune a „Studiilor” (*Études générales sur le latin chrétien et liturgique*, p. 13–263) cuprinde articole referitoare tocmai la acest aspect al limbii scriitorilor creștini.

În studiul *Le latin commun et le latin des chrétiens* (p. 13–24), se reiau argumentele invocate în sprijinul teoriei menționate mai sus, se definește noțiunea de limbaj special și se stabilesc raporturile cu limba comună; oprindu-se mai ales asupra problemei caracterului conștient al fenomenului, autoarea ajunge la concluzia că vorbitorii își dădeau seama că folosesc o limbă aparte. Un pasaj din Augustin atestă faptul că exista o tradiție lingvistică de grup (*ecclesiastica loquendi consuetudo*, *Ciu. Dei*, X, 21, *ritus loquendi ecclesiasticus*, *Enarr. in Ps.* 93, 3, *usus loquendi ecclesiasticus*, *De nupt. et conc.*, 2, 33, 55), de care era conștient nu numai un scriitor foarte sensibil la problemele lingvistice („qui parfois fait preuve d'une lucidité étonnante sur les problèmes de la langue”, p. 16), dar și publicul larg, care gusta jocurile de cuvinte bazate pe sensurile diferite ale aceluiași termen în limba comună și în cea creștină. A doua chestiune luată în dezbateră este aceea de a ști dacă și cercurile necreștine percepeau caracterul diferențiat și de grup al limbii creștinilor. Observațiile lui Lactantius privind disprețul arătat de oamenii cultivați pentru scrierile creștine din cauza sărăciei stilistice a textelor religioase (*contemnantur itaque ab iis qui nihil audire uel legere nisi expoliturum ac disertum uolunt*, *Diu. inst.*, 5, 1, 15) și faptul că o parte a discursurilor lui Cyprianus nu putea fi înțeleasă de neinițiați (*quoniam mystica sunt quae locus est et ad id praeparata ut a solis fidelibus audiantur*, *id.*, *ibid.*, 26) o determină pe autoare să răspundă afirmativ la chestiunea pe care o ridicase. Încheierea articolului e consacrată împrumuturilor pe care limba comună le-a putut face din latina creștină; astfel câțiva termeni „tehnic” creștini apar la Ammianus Marcellinus, cu indicarea de către autor a caracterului lor special (*ut Christiani appellant*).

Al doilea articol, *Transformations linguistiques et évolution sociale et spirituelle* (p. 25–31), își propune să analizeze teoriile lui H. F. Muller¹ cu privire la evoluția latinei vulgare, pe

¹ Mai ales cele din ultima sa lucrare, *L'époque mérovingienne, essai de synthèse de philologie et d'histoire*, New York, 1945, în care autorul scoate în evidență rolul creștinismului în evoluția limbii latine.